SZISZTEMATIKUS MAGYAR FILOZÓFIA

GONDOLATOK BRANDENSTEIN BÉLÁRÓL

MEZEI BALÁZS

Egy nemrégiben elhunyt hazai filozófus – nevét fedje jótékony homály – egyszer kijelentette: „Zalai Béla egyetlen oldala többet ér, mint Brandenstein Béla egész életműve." Ez a szembeállítás már elhangzásakor is némi dialektikus árnyalást igényelt volna, ám ez elmaradt; a kijelentés azonban az elfogulatlan elemző számára bizonyosan tarthatatlan. Nem vonhatjuk kétségbe a fiatalon elhunyt Zalai bimbózó zsenialitását, s a kéziratban maradt, majd sok évvel halála után németül és magyarul is kiadott fő művének a korszak összefüggésében jól felmérhető jelentőségét.[1] Itt talán eredetiséget is mondhatnánk, ha a rendszerelmélet nem hatotta volna át a 19–20. század fordulójának légkörét, különösen az osztrák filozófia közegében. Ám báró Brandenstein Béla (1901–1989) oldalán nemcsak egy-egy fiatalkori merész kísérlet áll, hanem a hosszú életút hatalmas opusza, amely sajátos módon felerészt magyarul, felerészt németül keletkezett. Kettős életmű ez, amely a magyar anyanyelvű, de osztrák bárói családban született Brandenstein nevéhez kötődik, s amely mégis mélyen egységes. A fiatalkori, enciklopédikus munkáktól kezdve az utolsó években megfogalmazott, a kortárs fejleményekre nyitott filozófiáig összefüggően kibontakozó életmű az övé, amely a magyar filozófiai gondolkodás legjelesebb teljesítményei közé tartozik. Ha valaki felteszi a kérdést: ki a legjelentősebb 20. századi, magyar nyelven is alkotó filozófus, a válasz a „jelentős" értelmén múlik. Ha a jelentős azt jelenti, a legtöbb ember által olvasott, akkor Brandenstein nem tartozik az élmezőnybe. Ha azt jelenti, hogy szakmai körökben kiemelkedően ismert, itt is csak nehezen jöhet szóba. Ha viszont a jelentőség az életmű tematikus ívére, tartalmi kidolgozottságára, módszerességére és rendszerességére, forrásai és referenciái feldolgozottságára, diszciplináris sokoldalúságára, nyelvére, gyümölcsöző hatására és nem utolsósorban eredeti meglátásaira vonatkozik, abban az esetben báró Brandenstein Béla a legjelentősebb 20. századi magyar filozófus.

TEMATIKUS ÍV

Néhány korai próbálkozás után a 23 éves Brandenstein azonnal kész, német nyelven megkomponált rendszerrel jelentkezett. A *Grundlegung der Philosophie* című munkájára így emlékezett vissza: „Hamarosan negyven éve lesz annak, hogy sok esztendőnyi nyughatatlan előmunkálatokat követően, egyfajta filozófiai *Sturm und Drang* időszak eredményeként a *Grundlegung* első köteteinek anyagát írásba foglaltam. 1924 májusában és júniusában készült el az első kötet, júliusban a második, s az év végéig a harmadik, míg a rá következő további

1 Béla Zalai: *Allgemeine Theorie der Systeme = Archívumi Füzetek II.* szerk, bev. és jegyz. Béla Bacsó, MTA, Bp. 1984. Magyarul: Zalai Béla: *A rendszerek általános elmélete. Összegyűjtött írások*. Gondolat, Bp. 1984.

Báró Brandenstein Béla (1901–1989) az 1930-as évek második felében

három kötet már lassabban, jelentős átdolgozások során született meg. Az első kötet 1926-ban, a harmadik pedig 1927-ben jelent meg a hallei Max Niemeyer Kiadónál. Mivel nem volt lehetőség arra, hogy a művet a maga teljes terjedelmében kiadják, a háború után, 1950-ben közzétettem a hat kötet lényegi tartalmát kínáló összefoglalást *Der Aufbau des Seins* címen a saarbrückeni Minerva és a tübingeni Max Niemeyer közös publikációjában, amely az 1935-ben kiadott magyar változat szövegének felelt meg. A teljes anyagot az első lejegyzés óta évtizedeken át csiszoltam egyetemi előadásaimon és további felolvasásokon, számos részét kisebb-nagyobb publikációkban tárgyaltam, kritikus párhuzamba állítva a filozófia klasszikus és modern felfogásaival. Itt mindenekelőtt a *Der Mensch und seine Stellung im All* (Benziger, Einsiedeln–Köln, 1947), a *Vom Sinn der Philosophie und ihrer Geschichte* (Bouvier, Bonn, 1957) és a *Wahrheit und Wirklichkeit* (Anton Hain, Meisenheim–Glan, 1965) című munkáimra szeretnék utalni. Az időközben végre befejezett mű csak alkalomra várt, hogy megjelenhessen. A müncheni Anton Pustet Verlag készségének és a Saar-vidéki kultuszminisztérium nagylelkű támogatásának köszönhetően most jött el ez az alkalom. Remélem, hogy a *Grundlegung* kiadása nem tesz majd rossz szolgálatot filozófiai kultúránknak. A benne tárgyalt kérdések és válaszok bizonyára nem avultak el, és nem váltak kevésbé időszerűvé."[2]

2 Béla Freiherr von Brandenstein: *Grundlegung der Philosophie. Erster Band.* Verlag Anton Pustet, München, 1965. 24–25.

Báró Brandenstein Béla: A filozófia mai hivatásáról

A filozófia mindenkori korhivatásának legfontosabb és legelsőrendű, egyben a legsúlyosabb felelősségű része a kor eszmei irányítása és ezzel egyúttal a *jó* jövő eszmei előkészítése. Hangsúlyozom, hogy a kor eszmei irányítása, mert a közvetlen gyakorlati irányítás természetesen a társadalmi hatalom szervezett és céltudatos kifejtésének, a minden rendű és rangú politikának a kezében van és kell is, hogy legyen; ebben érvényesül közvetlenül a társadalmi-kulturális élet – Nietzsche kifejezésével jelölt – hatalmi akarata. Ámde a politikai, általában a gyakorlati élet mégiscsak valahonnan veszi azokat a célokat, amelyeket kitűz és követ: ezeket és értéküket, az ember élethivatásával és életcéljaival való összefüggésüket, részben megvalósításuk módját is, a megismerés és elsősorban az öncélú, azaz elméleti megismerés adja, amelynek eredményei azután a cselekvést irányító gyakorlati értelemben és belátásban is a legfontosabb irányító alapokként szerepelnek.

Az elméleti megismerés végső alapjait, legegyetemesebb és ezért az életvitel szempontjából is döntő jelentőségű, „világnézeti" elveit a filozófia keresi és találhatja meg, életirányító jelentősége tehát nyilvánvaló. Ebben a tekintetben szerepe a valláséhoz is hasonló: minthogy mindkettő az igazságot keresi, és tárgyilag csak egy igazságrend van, azért nincs is akadálya megegyezésüknek, de egymást mégsem pótolhatják. A vallásnak ugyanis természete szerint közvetlenül mindenkihez kell szólnia, tehát közvetlen tömegirányításra kell törekednie, a lélekben pedig elsősorban az akarathoz és az érzelemhez és képzelethez, az értelemhez pedig éppen filozófiai megalapozásában – egyes vallásokban meg csak másodsorban – szól, hiszen lényegében hitet, érzületet és cselekedetet kíván; a helyesen értelmezett filozófia viszont közvetlenül csakis az értelemhez szólhat, és csak ezen keresztül az egész lélekhez; tárgya és annak megfelelő tartalma pedig világosan mutatja, hogy hatása csakis rétegszerűen terjedhet: közvetlenül aránylag szűk körű szellemi elitre hat, „a legjobbakat" keresi, és ezektől közvetítve terjed tovább hatása mind szélesebb körű társadalmi rétegekre és kulturális megnyilvánulásokra. Hatása ilyen módon a szó legteljesebb és legmélyebb értelmében kulturális, azaz művelő és nevelő, és szinte teljes ellentétben van azzal, amit propagandának szokás nevezni.

Mert a propaganda, amelybe bizonyos értelemben beletartozik „gazdasági" rokona, a reklám, rábeszélni, legyőzni, rabul ejteni akar, és ott is, ahol igazságot ad, azt valójában nem mint igazságot, azaz nem beláttatva, sőt igazolva adja, hanem mint megejtő jelszót, amelybe legfeljebb félig-meddig vegyül bele valami megláttatásféle, sokszor maga sem ismeri elég jól sem azt, amit ajánl, sem azokat, akiknek ajánlja, és ekkor nagyon is elszámíthatja magát, de még a mindenképpen legjobb propaganda is éppen erkölcsileg jó szándékú és nagy lélek- és társadalomismeretre épülő, kiváló ügyességű pszichotechnika. Nagy tudás és egyúttal nagy művészet ez, amelyet nem szabad kevésre becsülnünk, és amely a társadalom szükségállapotaiban és a kulturálisan nem elég mélyen, nem elég alaposan felvértezett társadalomban szükséges és hasznos is lehet, minthogy azonban lényege szerint sohasem igazán „okosít" e szó eredeti nyelvi jelentésében, és az akaratot sem gyökeréből neveli, mindig van egy dehumanizáló és ezért bizony kétértelmű és kétes értékű vonása.

Ezért, ha szükségből alkalmazzuk is, fokozott mértékben gondot kell fordítani a célban utóvégre a helyes propagandával találkozni tudó, de eljárásában mindig lényegesen eltérő, valóban kultúráló, az egész lelket nevelő-művelő irányításra, amelynek felsőbbrendű fajtája éppen a filozófia eszmei korirányító és jövőt formáló hatása: ez az igazságot mint igazságot beláttatva, ahol kell, igazolva is adja, tehát a szó szellemi értelmében meggyőz, egyúttal valóban szabaddá tesz az igazság szerint való látásra és cselekvésre. Mivel pedig azt láttuk, hogy a filozófia örök értékei és lételvei minden különleges valósághoz és minden korhoz a legközelebb állnak, mert minden alanyi és tárgyi egyéniséget teljesen átjárnak, a filozófia eszmei korirányító és jövőt alakító jelentősége és hatása világossá válik. Ez a jelentősége ma sem kisebb, sőt nagyobb, mint az európai kultúra történetének legtöbb korszakában.

Athenaeum, 1942/2. 137–138. (részlet)

Ez a bevezető világossá teszi, hogy Brandenstein életműve egyetlen összefüggés, amelynek alapjait már huszonévesen lerakta, és részletein élete végéig, 1989-ig dolgozott. Noha a *Grundlegung* most idézett kiadása a hatvanéves Brandenstein műve, későbbi írásai abban a szisztematikában helyezhetők el, amelyet ez a nagyszabású munka összefoglalt.

A *Grundlegung* teljes kiadása magyarul nem jelent meg, mivel az 1935-ös *Bölcseleti alapvetés* a fiatalkori német nyelvű munka összefoglalását nyújtja. Az 1965–70 között közzétett teljes kiadás hat kötetet fog át, és a 20. századi filozófiai gondolkodás legteljesebb szisztematikus művei közé tartozik. A szerző szisztematikusságát mutatja továbbá *Az ember a mindenségben* című, 1936–37-ben három kötetben kiadott antropológiája, valamint számos további műve, amelyekben a nagy rendszer egyes fejezeteit bontotta ki, illetve monografikus tanulmánygyűjteményeinek kötetei.[3] Publikációinak száma összesen 200 fölött van, s ebbe nem számítjuk bele levelezését és egyéb feljegyzéseit.

Miben áll tehát Brandenstein életművének tematikus íve? A választ maga a szerző adja meg „a valóság háromfélesége" tézisével. Eszerint „a valóság nem egyféle", hanem „sajátos tartalom, a hozzá tartozó sajátos forma, és a kettő sajátos alakulatának a kapcsolata".[4] A sajátos tartalom a cselekvés, a sajátos forma az elmélet, és a sajátos alakulat a művészet világa. Mindennek rendszeres áttekintése az emberi tudásban adott valóság teljes leírásához vezet, amelynek csúcspontján azonban Isten áll mint őstény, aki a teremtett tényt, a világot létrehozza és fenntartja. Ez az őstény „személyes, szellemi, örök-változatlan", tehát – tehetjük hozzá – a legsajátosabban sajátos. Itt mutatkozik meg Brandenstein tematikus centruma: a rendszerbe foglalt sajátosság, amely kifejezés egyik tagja sem fogható fel a másik nélkül: sajátosan rendszeres, és rendszeresen sajátos. Ezt a struktúrát egységsokaságnak vagy sokaságegységnek (*pluriunicitas* vagy *unipluralitas*), azaz többegységnek nevezhetjük. Jellemző, hogy amikor a szerző más felfogásokkal ütközteti véleményét, akkor vagy az egyik, vagy a másik túlhangsúlyozására, a két pólus egymástól való elszakítására hívja fel a figyelmet. A két pólus azonban egymással összefügg, ennek végső neve az Abszolútum, a személyes Isten. Brandenstein saját szavaival élve „keresztény bölcselet" ez, amely több ponton mégis eltér a hagyományos skolasztikus felfogásoktól, és a maga útját járja. Ez utóbbihoz tartozik Brandenstein élénk vitája a korszak ismert felfogásaival, Platón- és Kierkegaard-értelmezései, és számos további reflexiója, amely megmutatja ennek a csodálatosan aktív alkotónak élete végéig tartó nyitottságát, vitaképességét és vitakészségét.

Brandenstein Béla életműve egyetlen összefüggés”

TARTALMI KIDOLGOZOTTSÁG

Brandenstein a magyar filozófiai gondolkodás legrendszeresebb és legkidolgozottabb szerzője. Már a *Grundlegung* első megfogalmazása mutatja ezt. Ugyanígy *Az ember a mindenségben*. A *Grundlegung* hatkötetes teljes kiadása pedig oly mélyen hatol be az egyes problémákba, ami a maga korában párját ritkítja, mondhatni, csak a legkiemelkedőbb szerzők tulajdonsága. Itt háromfajta kidolgozottságról beszélhetünk: tematikusról, szisztematikusról és szakirodalmiról. Brandenstein mindegyik terén páratlan aprólékosságot mutat. A tematikus kidolgozottságra jó példával szolgál *Az ember a mindenségben* kultúráról szóló része. A szerző itt nem egyes elméletek bemutatása szerint jár el, hanem a kultúra általános fogalmát vázolja fel annak kifejtett felosztása szerint. Ez a fajta formális megközelítés más munkáiban is hasonlóan érvényesül: fogalmi-tartalmi tagolást kínál, amely az adott téma kifejtéséhez vezet. Szisztematikus kidolgozottságú valamennyi nagyobb műve, leginkább a két említett rendszertan. A rendszer ekként áll össze: fennállástan (ontológia); tartalomtan (totika); formatan (logika); alakulattan (matematika); valóságtan (metafizika); cselekvéstan

3 Vonatkozó művei: *Az ember a mindenségben*. I–III. köt. MTA, Bp. 1936–37.; *Művészetfilozófia*. MTA, Bp. 1930.; *Die Quellen des Seins*. Bouvier, Bonn, 1955. és *Vom Sinn der Philosophie und ihrer Geschichte*. Bouvier, Bonn, 1957.

4 Báró Brandenstein Béla: *Bölcseleti alapvetés*. Kir. M. Egyetemi Nyomda, Bp. 1935. 332.

(pragmatika); tudománytan (teorétika); művészettan (poiétika) és erkölcstan (etika). Mindegyik egységen belül részletesen ki- és lebontva mutatja be az alapproblémát, gyakorta elemezve egy-egy klasszikus vagy kortárs szerző jellegzetes vagy nevezetes felfogását.

1930-ban megjelent *Művészetfilozófia* című munkája jó példája a tematikus, szisztematikus és szakirodalmi kidolgozottságnak. A bevezetés a művészetelmélet általános filozófiai alapvetését mutatja be. Az első fejezet a jelentős alkotókat, ideértve a magyar szerzőket is. A második fejezet a művészet forrásait taglalja. A harmadik a szépség mivoltát. A negyedik a művészet világát, az ötödik a művészet kategóriáit, a hatodik a művész lélektanát, a hetedik az alkotó tevékenységet, a műalkotás munkáját. A nyolcadik fejezet témája a művészetek sokfélesége, a kilencediké a műalkotás alapmozzanatai. A tizedik fejezet a nagy művészi lelkialkatok kifejezési típusait mutatja be (tragikum, komikum). A tizenegyedik fejezet a stílus kérdését vizsgálja, míg a zárófejezet a lélek szépségétől felemelkedik az ősszépségig, Istenig. Ez a munka a rendszeresen kidolgozott, a forrásait mérlegelve vizsgáló, zárt egységként felfogott gondolkodás mintapéldája.

MÓDSZERESSÉG ÉS RENDSZERESSÉG

Brandenstein módszerességére a már említett többesegység a jellemző. A legmagasabb módszeresség abban az alaptételben ragadható meg, mely szerint: minden módszer alapja a rendszer. Ez annyit jelent, hogy bármely vizsgált tárgy (a vizsgálódót is ideértve) egyszerre egység és sokaság, s ennek megragadására a többesegység, a *pluriunicitas* módszere alkalmas. Bárhonnan indulunk el, feltételezzük a valóság egységét; és feltételezzük az egység tagoltságát, azaz hierarchikusságát, az első és a továbbiak összefüggését, ennek leképződését a szisztematika szintjein. A gondolkodás alaptermészete tehát ennek a többesegységnek a feltételezése és alkalmazása bármilyen tárgy vonatkozásában.

> a legrendszeresebb magyar filozófus volt

Ebből adódik Brandenstein rendszertani módszere. Ennek szerves mozzanata, hogy az egyes tematikus tartalmak, szintek, elágazások – tehát a sajátosságok birodalma – mind sajátos módszerrel tárható fel. Más a logika módszere, mint a biológiáé, a matematika módszere, mint a művészetfilozófiáé, a lélektan módszere ugyancsak elkülönül a metafizikáétól. A módszert mindig a tárgy határozza meg, ám a tárgy maga a rendszeregészbe illeszkedik, amelynek felfogása maga is módszert igényel, méghozzá a szisztematika módszerét. Ez a rendszerelméleti megközelítés csak látszólag formális, mivel az egyes alrendszerek módszertana abból adódik, hogy az alrendszer tárgya meghatározódik, és feltárja a maga sajátosságát. Kiderül, hogy a sajátosság egy-egy módszertípust implikál, például a matematika a számolását, a számrendszerek rendezését és rendszerezését, amely módszertan a tárggyal együtt adódik.

Mindennek alapja az emberi szellem egészlegessége, amely képes mind az egészet annak forrásából felfogni, mind az egész részeit, tartalmait, rendszeres elemeit kibontani. Brandenstein e tekintetben a legrendszeresebb magyar filozófus, de még a nyugati gondolkodókkal összevetve is kimagaslóan rendszer- és ezzel együtt módszertudatos. Ám eltér a módszeresség kortárs alakjaitól, például Edmund Husserltől, akinél a rendszeresség háttérbe szorul a módszerességgel szemben, vagy Hans-Georg Gadamertől, aki az egységet, az igazságot a módszeres kibontás függvényében érti. Brandenstein leginkább a 20. századi skolasztikusok módszer- és rendszerfelfogásához áll közel (Bernard Lonergan, Jacques Maritain, Erich Przywara), akik mindannyian a rendszer elsődlegességéből, a módszer- és rendszertan szoros összefüggéséből indultak ki. Ha teológiai párhuzamhoz folyamodunk, megemlíthetjük Hans Urs von Balthasar sokkötetes életművét, amelyben a tematikus, szisztematikus és szakirodalmi vonatkozások magas szintézisben forrnak össze. Ha másképpen, ha a szerkezeti felépítés szabályosságát jobban kihangsúlyozva, de Brandenstein munkáiban is e vonatkozások módszer- és rendszertani egységét láthatjuk.

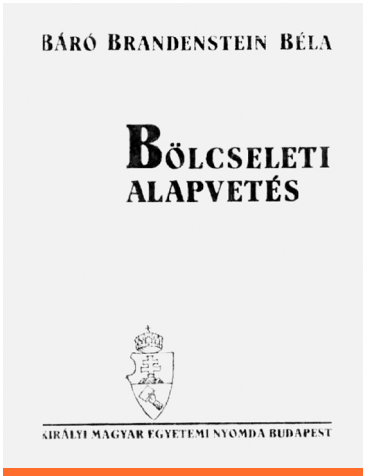
FORRÁSAI ÉS REFERENCIÁI

Brandenstein soha nem támaszkodott egyetlen kiemelt szerzőre. Noha jelentős hatást gyakorolt rá Pauler Ákos filozófiafelfogása,[5] valamint személyes és szívélyes kapcsolatuk, Brandenstein már kezdettől fogva a maga útját járta akár *A cselekvés elméletéről* című dolgozatában,[6] akár a fent említett korai és később kiegészített *Grundlegung*ban. Mivel akadémiai és egyetemi megbízatásai, valamint a Magyar Filozófiai Társaság elnöki posztja (1938–1944) betagolták a magyar szellemi életbe, erős korrespondenciában állt a korszak kiemelkedő személyiségeivel, például Kornis Gyulával és Halasy-Nagy Józseffel. Mindezek ellenére hivatkozásai és referenciái az önálló és széles kitekintésű gondolkodó horizontját mutatják, semmint valamely mester vagy iskola követőjét. Forrásaiban és referenciáiban a fenti vázolt helyzetet látjuk viszont: a tematika, a szisztematika és a szakirodalom terén mindegyre alapos tájékozottságot, olvasottságot, vitakészséget találunk, méghozzá anélkül, hogy iskola- vagy felfogáskövetőnek mutatkozott volna.

Tematikusan azonban egyértelmű a korszak skolasztikus-univerzalista felfogásának a hatása. Ha összevetjük Schütz Antal *A bölcselet elemei* (1940) című könyvét – ezt az újskolasztikus szellemben fogant, alapos és nagy ívű munkát – Brandenstein írásainak felépítésével, könnyen felismerhetjük a tematikus rokonságot, azaz a filozófia felépítésének alaposságát, amely a kortárs tudományos, filozófiai és művészeti fejleményekre is reagál. Ez a fajta iskolásság Brandensteinnél nem járt együtt a skolasztika és a tomizmus referenciairodalmával (Aquinói Szent Tamást például csak ritkán, történeti vagy tematikus környezetbe foglalva említi). Ezzel szemben Arisztotelész, Platón, a nyugati gondolkodás nagyjai, így Spinoza, Kant és Hegel visszatérően szerepelnek munkáiban. Az akkori kortárs gondolkodók körében egyértelmű Wilhelm Wundt hatása, ami nemcsak az etnológia és a néplélektan vonalán kerül elő Brandensteinnél, hanem abban a szisztematikus megközelítésben, amely például Wundt *System der Philosophie* (1889) című munkáját jellemzi. Wundt megközelítése tárgyilagos-leíró, szabatosan ismertető, amelyben mind a problematika, mind ennek fejlődése a filozófiai próza száraz stílusában fogalmazódik meg. Szerkezetileg Brandenstein is hasonlóan jár el: módszeresen építi fel a műveit, körültekintően hivatkozik a szakirodalomra és a nyugati klasszikusokra; ám nála hozzájárul ehhez egyfajta, a belső megélést, a keresést, a filozófiai kérdezést személyes élményként is kifejező írásmód, amely szabadon és gyakorta érvel még a legtekintélyesebb szerzők állásfoglalásával szemben is.

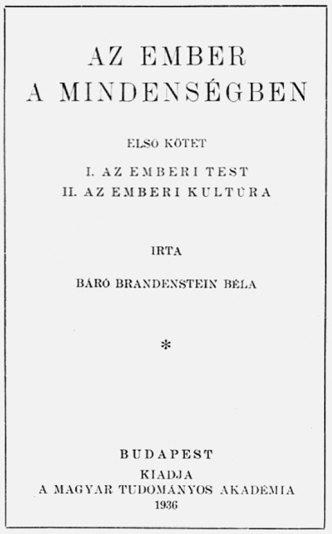
S kik is ezek a szerzők? A klasszikusok mellett Brandenstein gyakran idézi a korban széles körben recipiált alkotókat, például Heinrich Rickert, Rudolf Stammler, Edmund Husserl, Max Scheler, Max Weber, Wilhelm Schmidt, Martin Heidegger, később Karl Jaspers nevét és gondolataikat. Alaposan olvasta Kierkegaard és Nietzsche munkáit, e szerzőkről monográfiát is írt.[7] Ám legjelentősebb filozófiatörténeti kontribúciója kétségkívül Platón összes művének első teljes magyar kiadása volt, amelyet nemcsak kezdeményezett, hanem a fordítási munkát koordinálta, majd a kétkötetes mű kiadását is levezényelte.[8]

Külön érdemes szólni a Magyar Filozófiai Társaság elnökeként szervezett vitaülésekről.[9] A megbeszéléseket Brandenstein szervezte és

BÁRÓ BRANDENSTEIN BÉLA

BÖLCSELETI ALAPVETÉS

KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA BUDAPEST

AZ EMBER A MINDENSÉGBEN

ELSŐ KÖTET

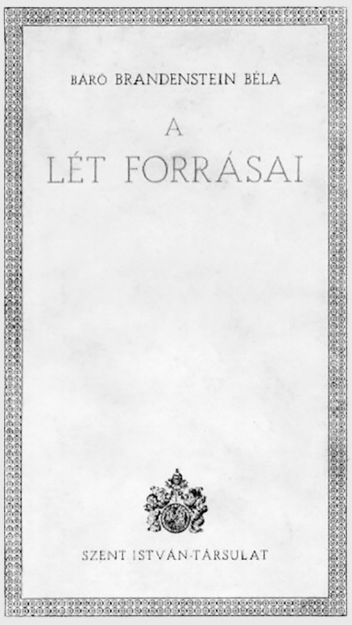
I. AZ EMBERI TEST
II. AZ EMBERI KULTÚRA

ÍRTA

BÁRÓ BRANDENSTEIN BÉLA

*

BUDAPEST
KIADJA
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1936

BÁRÓ BRANDENSTEIN BÉLA

A LÉT FORRÁSAI

SZENT ISTVÁN-TÁRSULAT

Brandenstein Béla művei: *Bölcseleti alapvetés* (1935), *Az ember a mindenségben*, I–II. kötet (1936) és *A lét forrásai* (1940)

5 Somos Róbert: *Pauler Ákos és Brandenstein Béla = Brandenstein Béla emlékkönyv.* szerk. Veres Ildikó, Miskolci Egyetem, Miskolc, 2002.
6 Báró Brandenstein Béla: *A cselekvés elméletéről.* MTA, Bp. 1929.
7 Báró Brandenstein Béla: *Nietzsche.* Szent István Társulat, Bp. 1940. és Uő.: *Kierkegaard.* Franklin, Bp. 1934.
8 *Platón összes művei.* I–II. köt. ford. Gyomlay Gyula – Faragó László – Hamvas Béla, Magyar Filozófiai Társaság, Bp. 1943.
9 Lásd bővebben: Laczkó Sándor: *Brandenstein Béla és a Magyar Filozófiai Társaság vitaülései = Brandenstein Béla emlékkönyv. I.m.*

vezette, majd összefoglalóit publikálta. Egy-egy vitaülés főelőadásból és a felkért hozzászólók eszmefuttatásaiból állt. Összesen 40 főelőadás és 233 hozzászólás hangzott el, amely e sorozatot a magyar filozófiai gondolkodás kiemelkedő fórumává emelte. A főelőadásokat oly személyiségek tartották, mint Kornis Gyula, Kerényi Károly, Halasy-Nagy József, Révay József, Prohászka Lajos, Joó Tibor, Moór Gyula. S oly személyek szóltak hozzá az előadásokhoz, mint mások mellett Hamvas Béla, Bibó István, Kecskés Pál vagy Schütz Antal. A tematika és a felkért előadók köre mindenkor a tárgyszerű elfogulatlanság elvét követte: Brandenstein meghívta mindazokat, akik a korban jelentékeny munkát tudhattak magukénak, függetlenül felfogásaik jellegétől, irányától. Az ideologizálás, a dogmatizmus, a szektás bezárkózás az ő szemében a filozófia halálát jelentette volna.

DISZCIPLINÁRIS SOKOLDALÚSÁG

A fentiekből már kiviláglott, hogy Brandenstein nemcsak szisztematikus és módszeres szerző volt, hanem enciklopédikus is. Ennek forrása visszanyúlik a skolasztikus *summá*kra, a modernitás nagy összefoglaló munkáira (mondjuk Christian Wolff életművére) s nem utolsósorban Hegelre, akinek neve a leggyakrabban említettek között szerepel Brandensteinnél. Hegel hatását azonban ellensúlyozta nála Kant, ahogyan Arisztotelészét is Platón. Ebből adódott az a többesegység, amely módszertanát is jellemzi, és itt ennek diszciplináris oldala hangsúlyozandó. A *Grundlegung*, *Az ember a világban*, a *Művészetfilozófia,* ahogyan más munkái is, a diszciplínák és tárgyaik sokféleségén keresztül jutnak el kifejlésükig. Például *Etika* című könyve, amely más munkáihoz hasonlóan kerek egész, a fogalmi meghatározás után az etikai elméletek történetét tekinti át, majd nekilát az önálló etikai koncepció kidolgozásának, amelynek középpontjában az erkölcsi érték áll.[10] Ezt az értéket értelmezi különböző fogalmai szerint (életérték, gyönyör, öröm, boldogság, hasznosság, hatalom, becsület), mígnem az akarat elméletén keresztül eljut az erkölcsi jellem elméletéig. Ebben is megmutatkozik eredetisége: az általa azonosított jellemtípusok nem eredeztethetők korábbi lélektanok leírásaiból. Brandenstein a saját klasszifikációját használja, ezt eredeti kifejezésekkel írja le (félszellem, teljesen értékigenlő szellem, lángelme, kereső- vagy vándorfélék, szolgáló szellem, rajongó és áldozó). Elemzése felvet módszertani kérdéseket, hiszen nem világos, milyen empirikus anyag alapján klasszifikál, ám tartózkodik az eufemizmustól, s a magasabb típusok mellett az alacsonyabbakat (anarchista, diabolikus, relativista) meglehetős realizmussal tekinti át.

> szisztematikus, módszeres, enciklopédikus

Diszciplináris sokoldalúságának legjobb példája azonban a *Grundlegung* hatkötetes nagy műve, amelyben az ontológia, logika, mennyiségtan, metafizika, pragmatika, tudományelmélet, művészet- és erkölcstan egyaránt helyet kap. Gondolkodásának architektonikája visszatérően az ősténybe, az összellemben, az istenségben, Istenben, az istenviszonyban, az istenközösségben (ezek Brandenstein kifejezései) csúcsosodik ki; egész gondolkodásának koronája az istentudat, az Isten mint személy, teremtő, fenntartó, az ember és a világ forrása és célja.

NYELV

Brandenstein kétnyelvű volt. Élete első 44 évét (bécsi iskolái mellett is) magyar nyelvi környezetben töltötte, a második 44 évet, 1989-ben bekövetkezett haláláig az osztrák és német világban élte. Ám családjában mindvégig magyarul beszélt, megőrizte a magyar gondolkodás és írás készségét, amelyet élete első felében mesteri fokra fejlesztett.

10 Báró Brandenstein Béla: *Etika*. Szent István Társulat, Bp. 1938. Új kiadása 2024-ben jelent meg ugyanott, Kuminetz Géza előszavával.

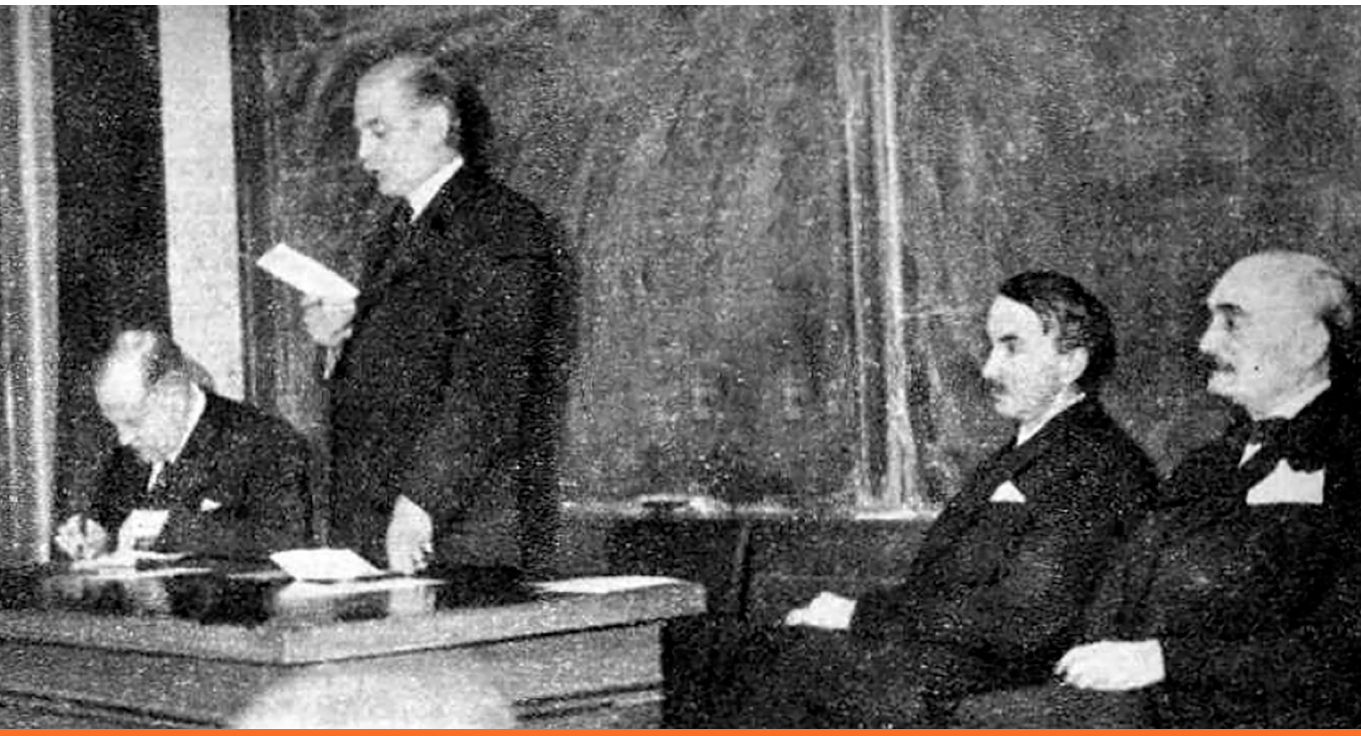
Az UFA berlini műtermének meglátogatása 1938-ban, balról jobbra: Kispéter Miklós esztéta, *A győzelmes film* (1938) című könyv szerzője, Hermann Pfeiffer filmszínész és báró Brandenstein Béla *(Új Magyarság Képes Melléklete, 1938. december 29. 2–3. oldal)*

Korai magyar írásainak jellemzője egyfajta könnyed fogalmazásmód, amely munkáit olvasmányossá teszi. Ebben erősen különbözik Böhm vagy Pauler nehézkes, logikailag lassúdad stílusától. Szövegei olvasmányossága olykor megnehezíti a pontos megértést, mivel mondatait szaporázva könnyen átlendül az alaposabb kifejtés követelménye fölött. Máskor a tipologizáló hajlam annyira érvényesül írásaiban, hogy gyors meghatározásai mai szemmel visszatérően indokolatlannak tűnnek. Ám egyes szerzők nézeteit ismertetve ez a könnyed stílus kedvező oldalát mutatja, a nézeteket világosan és tömören foglalja össze – akár a kritika, akár a befogadás céljával. Kritikája azonban mindenkor visszafogott, erős bírálatot nemigen találunk szövegeiben, még akkor sem, ha kifogásai egyértelműek. Jó példa erre, ahogyan *Az ember a mindenségben* lapjain a marxizmus tanait bírálja; mai szemmel is helytálló, az idő által messzemenően igazolt módon mutatja ki a marxi tanok egyoldalúságát, tudományos elmaradottságát, egyben társadalmilag végzetes hatását, az erre épülő államszervezet várható összeomlását. Brandenstein kritikája mégis kiegyensúlyozott, hiszen megengedi a marxizmus egyes felismeréseinek jogosságát (ahogyan a fasizmus és a nemzetiszocializmus néhány törekvését is igazoltnak látja), miközben rámutat a terrorisztikus tendenciák veszélyére, illetve az utóbbiak esetében a totalitarizmus jelenlétére.

Német nyelvű művei a magyarra jellemző vonásokat mutatják: könnyed, olvasmányos stílusát jelentős kreativitással alkalmazza, amely sajátos szóalkotásokban jelentkezik (például a *Vollbewußtsein,* teljes tudat fogalma). Mint az elején volt róla szó, a *Grundlegung* korai, német nyelven írt munkáját nem sokkal később magyarul is megírta. A háború után először is számos, magyarul keletkezett írását fordította le németre. Itt különösen *Az ember a mindenségben* fordítása jelentős, amely *Der Mensch und seine Stellung im All* címen jelent meg 1947-ben. Később is közreadott magyar nyelvű cikkeket emigráns folyóiratokban, de nagyobb munkáit már csak németül komponálta.[11]

Brandenstein tehát két világ polgára: az osztrák-német és a magyar filozófiáé. Nyelvi kettőségét azonban a stílus, a kreativitás egysége fogja össze, az a bizonyos többesegység, amely rendszer- és módszertanára is jellemző.

11 Veres Ildikó – Molnár Márton: *Szellem és élet. Emlékkötet Brandenstein Béla halálának 30. évfordulójára.* Hamvas Béla Kultúrakutató Intézet, Bp. 2021. 237–238.

Szinyei Merse Jenő kultuszminiszter megnyitja a Magyar Népművelők Társaságának vezetőképző tanfolyamát, jobbról a második báró Brandenstein Béla egyetemi tanár *(Délibáb, 1944. február 19. 19. oldal)*

AZ ÉLETMŰ HATÁSAI

Brandenstein 1945-ig a legbefolyásosabb filozófus volt Magyarországon. Pozíciói, jelentős publikációs tevékenysége, a magyar filozófiai életben játszott kiemelkedő szerepe, szervező tevékenysége megkerülhetetlenné tették személyét. Mindez a világháború után megváltozott. Noha 1944-ben még megkezdte előadásait az őszi szemeszterben, a front elől hamarosan előbb Veresegyházra, majd onnan Balatonszemesre menekült családjával. 1944 decemberében még személyesen kérte szabadságolását az egyetem prorektorától, majd Körmedre távozott, ahonnan Ausztria nyugati csücskébe ment, és feleségével, gyermekeivel Feldkirchben telepedett le, ahol negyedfél éven át élt, s a helyi jezsuita rendházban rendszeresen előadásokat is tartott (érdekesség, hogy ugyanitt töltött el Martin Heidegger is némi időt 1908-ban, amikor még hívő katolikusként papi pályára készült). 1948-ban meghívást kapott az újonnan alapított Universität des Saarlandes katedrájára, ahol 1969-es nyugdíjazásáig dolgozott. 1945-ben a budapesti egyetem megfosztotta professzori állásától arra hivatkozva, hogy „engedély nélkül külföldre távozott".[12]

1945-ben, a katonai vereség és a szovjet megszállás nyomán az Ideiglenes Nemzeti Kormány rendeletet bocsátott ki „a fasiszta szellemű és szovjetellenes sajtótermékek megsemmisítéséről". A rendelet leszögezte, hogy az 1945. január 20-án megkötött fegyverszüneti egyezmény szerint „meg kell semmisíteni […] minden fasiszta szellemű, szovjetellenes és antidemokratikus sajtóterméket (könyv, folyóirat, napilap, hirdetmény, röplap, képes ábrázolat stb.), tekintet nélkül arra, hogy az magyar vagy más nyelven jelent meg." A rendelethez 1945–46-ban négykötetes lista készült, amelyben túlnyomórészt politikai kiadványok szerepeltek, de számos tudós, filozófus és irodalmár munkája is belekerült, így Brandenstein Béla *A hivatásrendi társadalom bölcseleti alapjai* című 1940-es műve is. A megsemmisítés a rendelet szerint bezúzást jelentett, ami kijelölte a készülődő politikai és kulturális terror körvonalait.[13]

Tanítványai a világháború után vagy elmenekültek, vagy nem fejthették ki mesterük tanítását. A marxista történetírás Brandenstein alakját megbélye-

12 Veres – Molnár: *Szellem és élet. I.m.* 236.
13 *Fasiszta, szovjetellenes, antidemokratikus sajtótermékek jegyzéke.* I–IV. köt. Magyar Miniszterelnökség Sajtóosztálya, Bp. 1945–46.

gezte, aminek eklatáns példáját Sándor Pál nyújtotta, aki szerint a filozófus „a Harmadik Birodalom bűvöletében" élt, az „egyházi reakció" szolgálatában állt, és ezen minőségében azon dolgozott, hogy eljusson „Arisztotelésztől Hitlerig".[14] E megbélyegző, értékelhetetlenül minősítgető elemzés csak azért érdemel ma is némi figyelmet, mert a szerző a maga dogmatikus kritikája mellett is kénytelen volt elismerni Brandenstein eredetiségét, rendszeralkotó zsenialitását. Az „egyházi reakció" kitétel kifejezetten rágalmazó: Brandenstein hívő és egyházhű személy volt, de mint láttuk, éppen, hogy nem követte a hivatalos tomisztikus gondolkodást, hanem a maga filozófiai útját járta.

1990 után megindult Brandenstein életművének újrafelfedezése, amit több kötet tanúsít, különösen Veres Ildikó munkássága.[15] Mindezzel azonban nem jutunk a Brandenstein-életmű végére. A 2022-ben a Freiburgi Egyetemen létrehozott Bela-von-Brandenstein-Forschungsstelle, valamint a Collegium Professorum Hungarorum erőfeszítései lehetővé teszik Brandenstein életműve összkiadásának előkészítését, amit a hagyaték jogilag rendezetlen volta, illetve földrajzi elhelyezésének sokasága nehezít. Eközben több más csatornán is folyik a filozófus életművének (újra)befogadása.[16]

EREDETI MEGLÁTÁSOK

Minden szisztematika és metodika mellett Brandenstein stílusa hajlékony, saját szavaival élve „lebegő", visszatérően „kereső", érveket és ellenérveket mérlegelő. Népszerűbb írásaiban hajlamos az érvek rövidítésére, olykor tételszerű összefoglalására, ám filozofálása egészében véve közel áll a Karl Jaspers-féle sokágú, a gondolati ramifikációkat gondosan megfigyelő eljáráshoz, amit azonban szisztematikus keretben fejt ki. Miként saját maga fogalmazott élete vége felé:

> „Már kora ifjúságomtól fogva arra törekedtem, hogy a most vázolt filozófiai hagyomány egésze, lehetőleg a modern szaktudományok, elsősorban a természettudományos kutatások és eredmények figyelembe vétele mellett a filozófia alapkérdéseit a maguk összefüggésében ismerjem meg és, amennyire tőlem tellett, e kérdéseket erősen kritikus szellemben átvizsgáljam és megválaszoljam, hogy ezáltal új és sok tekintetben egyenesen megrázóan [*schockierend*] újszerű szintézist érjek el, amely azonban jól átgondolt és magukból a dolgokból adódik."[17]

Ebben az idézetben Brandenstein tömören leszögezi, hogy életműve egységes; a teljes nyugati filozófia áttekintésén alapul; a szaktudományok eredményeinek kritikus bevonásával jár el; a filozófiai alapkérdéseit megállapítja, összefüggésüket kritikusan értékeli; teljesen újszerű (*neuartig*) rendszert hoz létre, amely végiggondolt, és magukból a dolgokból indul ki (amin a fent elemzett sajátosságot érti). Ezen állításokat Brandenstein életműve pregnánsan példázza, mindegyikre számtalan példát lehetne hozni akár korai, akár későbbi korszakából. A koraira nézve álljon itt a „teljes tudat" fogalma, amely a maga korában kiemelkedően eredeti és megalapozott feltevés volt, a késői korszakra nézve az „őslét" fogalmát hozhatjuk fel.

A teljes tudat (*Vollbewußtsein*) tudatelméleti felvetés, amelyet a filozófia és a lélektan határán fogalmazott meg.[18] Kiindulópontja a köznapi tudatállapot korlátoltsága, szétesős, fragmentált jellege, amelyet az akarat által irányított figyelem újra meg újra képes összefogni, célra irányítani, ám ezek a szakaszok viszonylag gyorsan átadják a helyüket a benyomások sokaságában szétaprózódó tudatállapotoknak. Ezzel szemben tudatunkat mégis valamiféle egység

14 Sándor Pál: *A magyar filozófia története*. I. köt. Magvető, Bp. 1973. 270.
15 Veres Ildikó: Életvilág és bölcselet. Kapcsolódási pontok Brandenstein Béla és Hamvas Béla eszmevilágában. *Arc és álarc*, 2018/1–2.
16 Lásd például *Etika* című könyvének említett új kiadását, illetve a kiadás előtt álló *Magyar Filozófiai Enciklopédia* Brandenstein-szócikkét, melynek szerzője Veres Ildikó.
17 Béla Freiherr von Brandenstein: *Was ist Philosophie?* Saarbrücker Druckerei, Saarbrücken, 1981. 15.
18 Báró Brandenstein Béla: A tiszta tudat, tudatvilágunk lelki alapja. *Athenaeum,* 1930/1–2. 17–67. (A címben tévesen szerepel a „tiszta" szó, a belső cím szerint „A teljes tudat…").

jellemzi, szerkezetiség, amely kifejeződik úgy az öntudatban, mint a gondolkodás stabil vonásaiban, logikusságában, eljárásainak egységességében. A tudat e magasabb szintje nem magyarázható a tudattalan vagy a tudatalatti hatásával, mivel azok maguk is fragmentált tartalmakból állnak. A teljes tudat azonban egyértelműen megjelenik a tudati aktusok és passzusok azonosságpólusában, az énben, önmagamban, valamint az ehhez kötődő megértésben, eszmeiségben, felfedezésekben, belátásokban – különösen a lángész felfedezéseiben. Brandenstein ebből arra következtet, hogy a tudat ezen teljes formája a szétszórt, izolált tudattal szemben biztos keretet alkot; kölcsönhatásban áll a nem teljes tudattal, abból mintegy táplálkozik, s ezen folyamat során gazdagodik, tapasztalati szilárdságra tesz szert. A teljes tudat nem a konkrét-testi ember fölött lebeg, hanem ahhoz tartozik, abban áll fenn, ám mégis egységes és egyesítő hatást fejt ki. Adódik, hogy a teljes tudat fogalma a lélek klasszikus fogalmának felelne meg, de Brandenstein állítása szerint az arisztotelészi aktív ész fogalma, vagy a Szent Tamás-i *forma separata*, végül a Kant-féle különbségtétel az intelligibilis és empirikus jellem különbsége között csak megpendítik, de nem írják le kellőképpen a teljes tudat jelenségét. Amint írja: „A teljes tudat valóságossága, amelyet egyes modern kutatások a tudattalan és a tudatalatti fogalmaival megközelítenek, de soha nem ragadnak meg teljesen, közvetetten megerősítést nyer, a már említett jelenségek mellett, a »tudatalatti« problémamegoldás, a »tudatalatti« időtudat, az álomvilág, a zseniális alkotások, a csodagyerekek, a szokásos, azaz »beidegződött« erkölcsi tevékenység magasabb erkölcsi értékelése, végül pedig olyan okkult jelenségekben, amelyeket a teljes tudat fogalmának felvétele természetesen és egyszerűen megoldhat.”[19] A teljes tudat tehát az egyes személyek tudatát átható, azokkal kommunikáló, ám egyben azokat meg is haladó dimenzió, amely bizonyos önállósággal bír, és valamiképpen betagolódik az isteni abszolútumba.

> a legmélyebben teisztikus magyar gondolkodó

Brandenstein mindenkor megmaradt induktív gondolkodónak. Visszatérően hangoztatja, hogy a gondolkodásnak a közvetlenül adottból kell kiindulni, noha az adottat nem szűkítette le az empirikusra, az érzékire; számára a logikai pozitívum az adottság, amelyből ki kell indulnunk. Itt emeljük ki a tulajdonképpeni tartalom fogalmát (*eigentümliches Gehalt*). Nem indulhatunk ki a semmiből, mivel a semmi állítását – az ismert logikai érveknek megfelelően – öncáfolónak kell tekintenünk. Kiindulni tehát csak valamiből lehet, s ez a valami nem szűkíthető le sem az énre, sem annak valamilyen tartalmára, hanem közvetlenül belátjuk magának a tartalomnak a fennállását. A „valami van” nem általános létezés vagy lét, hanem sajátos, *eigentümliches*, azaz konkrét. Brandenstein szavaival: „A mindenkori sajátos tartalom tehát tételezett. Ezért elkerülhetetlen, hogy létezzék *tételező* tartalom is, vagyis egy szükségképpen és legeredetibben [*zuursprünglichst*] egyetlen első és öntételező őslétező [*Urseiendes*]; s emellett ugyancsak szükségszerű, hogy létezzenek további tételezett, de egyben tételező, illetve tételezett, de már nem tételező tartalmak is.”[20] Ez az állítássor lét- és ismeretelméletének velejét foglalja össze: nem az általánosból indulunk ki, hanem a konkrétumból, de ez a konkrétum nem a reális vagy az empirikus, hanem a *sajátságos*, amely mint tételezett, azaz létrehozott, feltételezi a tételező, azaz létrehozó sajátságost, az őslétet vagy őslétezőt (*Ursein, Urseiendes*), amely vagy aki az abszolút szellem. Ezzel Brandenstein filozófiai teológiájába is betekintést nyerünk, hiszen ez az abszolút sajátságos öntételező és minden mást létrehozó szellem egyben személyes, szerető, alkotó, vezérlő, segítő és beteljesítő lény.

Ezzel eljutottunk annak megerősítéséhez is, hogy Brandenstein az egyik legmélyebben teisztikus magyar gondolkodó. Noha visszatérően óvakodott attól, hogy különálló filozófiai teológiát fejtsen ki, fontos gondolatmeneteinek végpontján újra meg újra elérkezik az őslét, az őstény, az abszolútum, az istenség teremtő személyességének kimondásához.

19 *Uo.* 111–112.
20 Béla Freiherr von Brandenstein: *Was ist Philosophie? I.m.* 44.

Báró Brandenstein Béla fontosabb művei

Grundlegung der Philosophie. I–II. köt. Max Niemeyer, Halle, 1926–27.
A cselekvés elméletéről. MTA, Bp. 1929.
Művészetfilozófia. MTA, Bp. 1930.
Kierkegaard. Bp. 1934.
Bölcseleti alapvetés. Kir. M. Egyetemi Nyomda, Bp. 1935. és 1944.
Az ember a mindenségben. I–III. köt. MTA, Bp. 1936–37.
A megismerés őskérdései. Franklin Társulat, Bp. 1938.
Etika. Szent István Társulat, Bp. 1938.
A hivatásrendi társadalom bölcseleti alapjai. Szent István Társulat, Bp. 1940.
A lét forrásai. Szent István, Társulat, Bp. 1940.
Nietzsche. Szent István Társulat, Bp. 1940.
Platón. Szent István Társulat, Bp. 1941.
A filozófia mai hivatásáról. Athenaeum, Bp. 1942.
Der Mensch und seine Stellung im All. Benziger, Einsiedeln-Köln, 1947.
Das Bild des Menschen und die Idee des Humanismus. Verlag J. N. Teutsch, Bregenz, 1948.
Der Aufbau des Seins. Minerva–Max Niemeyer, Saarbrücken–Tübingen, 1950.
A művelődés válsága. Köln, 1952.
Vom Sinn der Philosophie und ihrer Geschichte. Bouvier, Bonn, 1957.
Wahrheit und Wirklichkeit. Anton Hain, Meisenheim–Glan, 1965.
Művészet és élet. Amerikai Magyar Kiadó, Köln–Detroit–Bécs, 1969.
Was ist Philosophie? Saarbrücker Druckerei, Saarbrücken, 1981.
Sein – Welt – Mensch [tanulmányok] München, 1983.
Der Mensch vor Gott [tanulmányok] München, 1984.

A MAGYAR FILOZÓFIA KONTEXTUSA

Brandenstein a magyar filozófiai gondolkodás *sajátos* egyénisége. Annak a gazdagságnak kimagasló megtestesítője, amelyet Hanák Tibor (egyébiránt Brandenstein doktorandusza, majd veje) közismerten *reneszánsz*nak nevezett.[21] Elfeledett ez a reneszánsz, ha nem vesszük észre, hogy ma is él és hat. Brandensteint viszonyíthatjuk Paulerhez vagy a maga kortársaihoz, ám ezzel nem írjuk fölül egyéniségét, *sajátosság*át, amely nem redukálható az általa felvállalt „keresztény bölcselet" valamely irányzatára. *Brandenstein maga irányzat*. Hatalmas életműve páratlan, tartalmai oly szerteágazóak, elemzései oly alaposak, meglátásai sokszor oly eredetiek, hogy a tárgyszerű összehasonlítás – legyen szó a korábbi rendszerelméleti kezdeményekről, saját korai forrásairól vagy az 1945 után hivatalossá vált marxizmus alkotóiról – szinte minden vonalon a brandensteini gondolkodás elismerő méltánylásával végződik. Mindez jól védhető álláspont, ám nem válaszol arra a kérdésre: mit jelent ma nekünk, szakmabelieknek Brandenstein életműve? A bevezető válasz az, hogy az életmű a széles közönség előtt alig-alig ismert. Ha majd valóban létrejön egy Brandenstein-összkiadás, a német és magyar művek teljes sorozata, neki lehet állni az életmű alapos feldolgozásának. A második, szakavatott válasz így szól: Brandenstein a magyar filozófia klasszikusa. A műveivel való foglalkozás világossá teszi a magyar gyökerű filozófiai gondolkodás európai forrásait és sajátos lehetőségeit. A kutatók új nemzedékeit indíthatja önálló gondolkodásra rendszeralkotó, mégis személyes-kereső írásaival, nem utolsósorban vallási-teisztikus kitekintésével, mely jellemzők értékessége a halála óta eltelt négy évtized során egyre nyilvánvalóbb. ■

21 Hanák Tibor: *Az elfelejtett reneszánsz. A magyar filozófiai gondolkodás századunk első felében*. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1981.